

riječima, dobili su njihovu potporu. Autor posebnu pozornost pridaje razlikama između pojedinih fašističkih pokreta koji su nakon Prvoga svjetskog rata nicali diljem Europe i pitanju zašto su fašistički pokreti svoju stvarnu snagu i moć dobili upravo u Italiji i Njemačkoj. *Anatomija fašizma* vrijedan je znanstveni doprinos shvaćanju fašizma, promatrajući ga u njegovoj slojevitosti, izbjegavajući davanje pojednostavljenih i ograničenih definicija.

ANDRIJANA PERKOVIĆ PALOŠ

The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration, ur. Anton Weiss-Wendt, Berghahn Books, New York – Oxford, 2013., 272 str.

Sedamdeset i tri su godine prošle od početka Drugoga svjetskog rata, no i dalje unutar hrvatske historiografije ne postoji cjelovita sinteza o stradanju Roma na području Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Njihovo je stradanje u ratu tek usputno obrađeno u brojnim djelima jugoslavenske historiografije nakon 1945. godine. Situacija se samo donekle promijenila 1990-ih, radovima povjesničarke Narcise Lengel-Krizman, koja je 2003. objavila djelo *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.* u izdanju Javne ustanove Spomen-područja Jasenovac. U njemu kolegica Lengel-Krizman ističe manjak znanstvenih studija o stradanju Roma, koristeći termine poput “perifernost istraživanja”, “zaboravljanje” i “izmicanje svjetskoj pažnji”. Više od 10 godina poslije situacija u hrvatskoj historiografiji i dalje je gotovo ista.

Možda se usporedba s historiografijama susjednih država nameće kao jedno od polazišta za ocjenu odnosa hrvatske historiografije prema Romima kao jednoj od najstarijih manjinskih zajednica u Hrvatskoj, koji “službeno” žive na njenim prostorima već više od šest stoljeća. Srpska je historiografija jedina “aktivno” nastojala obuhvatiti taj historiografski propust, no i ona je to počela činiti tek 1980-ih. Tako su radovi Rajka Đurića, Dragoljuba Ackovića, Milana Bulajića i Antuna Miletića, bez osvrta na njihovu kvalitetu i značajke, doprinijeli približavanju ove teme javnosti. Nedostatak hrvatskih historiografskih istraživanja o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu djelomično je nadoknađen izdavanjem prijevoda stranih historiografskih djela. U tom je kontekstu Ibis grafika od 2006. do 2009. izdala tri sveska djela *Romi u Drugom svjetskom ratu* (izvornik: *The Gypsies during the Second World War*), u kojem su zastupljeni mnogi znanstvenici: Giovanna Boursier, Reimar Gilsenbach, Marie-Christine Hubert, Michelle Kelso, Elena Marušjakova, Veselin Popov, Ctibor Nečas, Erika Thurner, Michael Zimmermann, Herbert Heuss, Henriette Asseo, Frank Sparing i dr. Spomenuti su autori istraživanjem “pokrili” stradanje Roma u većini europskih zemalja. Osim toga, prošle je godine ArTresor naklada u suradnji s Hrvatskim debatnim društvom objavila djelo *Pharrajimos. Sudbina Roma u doba Holokausta*, koje je u izvorniku objavljeno na mađarskom jeziku, a odnosi se samo na stradanje Roma u Mađarskoj u Drugom svjetskom ratu. Iste je godine Ivan Rumbak napisao djelo *Porrajmos – Samudaripen*, no ono se može okarakterizirati više kao publicistika bez objavljivanja posebnih znanstvenih istraživanja.

Pogled prema europskim historiografijama otkriva da su raniji početak zanimanja za ovu temu od 1970-ih i 1980-ih pokazale neke zapadnoeuropske historiografije, uz američku historiografiju u djelima Christiana Bernadaca, Sybill Milton, Henryja Friedlandera, Michaela Zimmermanna, Gilada Margalita, Guentera Lewyja i drugih.

Jedan od najnovijih plodova interesa u istraživanju romskoga stradanja izdavanje je zbornika *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, koji je uredio Anton

Weiss-Wendt. Djelo je nastalo kao dio edicije "War and Genocide", koju uređuju Omer Bartov i A. Dirk Moses, a unutar nje je dosad objavljeno 18 svezaka u kojima se pitanje rata i genocida obrađuje ponajprije u kontekstu društvene i kulturne, a ne samo ratne povijesti. Tako su tematizirana pitanja masakra u povijesti, ekstremističkih politika, aktivnosti njemačke nacističke vojske i birokracije, odnosa religije i genocida, općih društvenih pitanja (npr. nasilja nad stanovništvom), stradanja Židova, posljedica genocida i holokausta nakon 1945. i dr.

Zbornik je podijeljen na dva uvodna dijela ("Zahvale" i "Uvod"), devet poglavlja, a na kraju se nalazi "Izbor iz bibliografije", bilješke o autorima i indeks. Posvećen je Michaelu Zimmermannu, koji je kao njemački povjesničar istraživao stradanje Roma prije i tijekom Drugoga svjetskog rata u Njemačkoj. Među ostalim, o Zimmermannovu se radu ističe da je među prvima usporedio nacističku i sovjetsku politiku prema Romima. Anton Weiss-Wendt istaknuo je u uvodnom dijelu (str. 1. – 26.) da autori analiziraju stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu u kontekstu genocida. Zatim se osvrnuo na pitanje nepouzdanosti broja stradalih Roma, koji varira između 90 000 i 500 000, a broj od 200 000 smatra najbližim. Weiss-Wendt ističe dominantan utjecaj lokalnih vlasti u progonu Roma te da pitanje Roma nije bilo prioritet nacističkim vlastima. Posebno se osvrnuo na pitanje je li nad Romima u ratu počinjen genocid i kakav je odnos stradanja Roma prema stradanju Židova (holokaust). Novi izvori, posebice iz istočnoeuropskih arhiva, doprinose argumentima za genocid nad Romima. Ono što je zanimljivo u raspravama vezanim za komparaciju stradanja Roma i Židova temelji se na odnosu nacističkih vlasti prema tim skupinama, tj. nacisti su Rome smatrali više društvenim, a ne rasnim problemom, za razliku od Židova, koji su smatrani isključivo rasnim problemom. Potiskivanje stradanja Roma dogodilo se nakon 1945., kada su u nekim europskim državama vraćene protuciganske zakonske odredbe iz predratnoga razdoblja. Posebno se osvrnuo i na problem zašto neke države nisu službeno priznale genocid niti komemorativno obilježavale stradanje Roma, čime se ustvari nastavio neki oblik njihova progona. Tek je aktivnošću romskih nevladinih organizacija u Njemačkoj krajem 1970-ih ovaj problem osviješten pred širom javnosti, što je dovelo do kasnijeg službenog priznanja. Na to se izravno veže i pitanje korištenja pojma holokaust za stradanje Roma te mogućnost njegova zamjenjivanja pojmovima *porrajmos* ili *samudaripen*.

Shannon L. Fogg u prvom poglavlju, naslovljenom "Assimilation and Persecution. An Overview of Attitudes toward Gypsies in France" (Asimilacija i progon. Pregled stavova prema Ciganima u Francuskoj, str. 27. – 43.) donosi pregled percepcije i odnosa francuskih vlasti prema Romima u međuratnom razdoblju. Francuske su vlasti temeljile svoju politiku odnosa prema Romima na njihovoj asimilaciji, donoseći stroge odredbe o registraciji, kontroli i ograničavanju kretanja. Takvu će politiku nastaviti višijevske vlasti po dolasku na vlast nakon nacističke okupacije 1940., kada će uz njemačku inicijativu (i potporu) provoditi politiku internacije Roma u logore. Fogg kaže da, za razliku od Židova, prema Romima nisu provodili rasnu politiku. Takvim modelom asimilacije Roma višijevske će vlasti potisnuti nacistički model istrebljenja Roma, budući da oni s francuskih područja neće biti masovno deportirani u nacističke koncentracijske logore i ondje sustavno uništavani. Zbog toga Fogg propituje ispravnost kategoriziranja francuskoga progona Roma kao genocid. Istodobno, višijevske su vlasti imale potporu stanovništva i lokalnih vlasti, koji su podržali njihovo interniranje u logore, imajući pritom na umu negativnu stereotipnu i ksenofobičnu sliku Roma kao špijuna. Romi su iz francuskih logora pušteni tek 1946., a ono što možemo nazvati represivnim (protuciganskim) zakonskim odredbama nastavit će se i nakon završetka Drugoga svjetskog rata, i to sve do kraja 1960-ih, kada jedna od takvih odredbi biva povučena.

Florian Freund u poglavlju "Genocidal Trajectory. Persecution of Gypsies in Austria, 1938-1945" (Genocidna putanja. Progon Cigana u Austriji 1938. – 1945., str. 44. – 71.) analizira odnos austrijskih vlasti prema Romima od *Anschlussa* (nacističkoga pripajanja Austrije) do kraja Drugoga svjetskog rata. Autor na početku opisuje povijest odnosa austrijskih vlasti prema Romima, započevši s prvim desetljećima XIX. stoljeća, kada Romi postaju određeni društveni prioritet. Upravo tada započinje oblikovanje negativne percepcije Roma, posebice prema njihovu nomadstvu, i isticanje opasnosti od "ciganske kuge". Pod pritiskom političkih, pravosudnih i policijskih djelatnika oblikuje se represivna zakonska regulativa temeljena na protuciganskom i rasno-stereotipnom prikazu Roma. Većina je Roma u međuratnoj Austriji živjela na području Gradišća, koje je 1930-ih teško pogođeno ekonomskom krizom. Austrija je, prema Freundu, instrumentalizirala pojam "ciganske napasti" kao opasnosti od nekontroliranog kretanja sve brojnijeg siromašnog i nezaposlenog romskog stanovništva. Zbog toga je u gradišćanskom gradu Oberwartu sredinom siječnja 1933. održana "Zigeunerkonferenz" ("Ciganska konferencija"), iz koje je oblikovan prijedlog o deportaciji Roma na neke nenaseljene otoke u Tihom oceanu. Do *Anschlussa* su gradišćanski političari isticali sve radikalnije prijedloge o odnosu prema Romima, zalažući se za njihovu sterilizaciju ili deportaciju. No nakon nacističkoga pripajanja Austrije 1938. Romi ubrzo gube sva građanska prava, poput prava na glasanje, obrazovanje i rad. Kao predvodnik takve politike istaknuo se Tobias Portschy, istaknuti vođa gradišćanskih nacista. Istodobno su Romi uhićivani i deportirani u nacističke logore (posebice u okupiranu Poljsku ili u novoosnovani austrijski logor Lackenbach) i provodile su se odredbe o njihovu prisilnom radu. Tijekom Drugoga svjetskog rata nacistima su problem bili neuspješni pokušaji deportacije austrijskih Roma, od koji je znatan broj ubijen ili mučen, a tek je manji broj njih preživio. Slično kao i u Francuskoj, austrijske su vlasti nakon rata nastavile protucigansku politiku smatrajući "ciganski problem" riješenim u prethodnom razdoblju.

Prilog Alexandra Korba naslovljen "Ustaša Mass Violence Against Gypsies in Croatia, 1941-1942" (Masovno nasilje ustaša prema Ciganima u Hrvatskoj, 1941. – 1942., str. 72. – 95.) zasigurno je za kontekst naše historiografije najznačajniji. Korb na početku priloga kaže da je istraživanje o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu u NDH uvelike neistraženo, ponajviše zbog fokusa dotadašnjih historiografija (jugoslavenske/hrvatske) na istraživanje ustaške politike prema Srbima. On smatra da Njemačka nije u tolikoj mjeri utjecala na ustašku politiku prema Romima kao što je to bio slučaj u tadašnjoj Srbiji. Zanimljiv je Korbov osvrt na pitanje je li nad Romima u NDH počinjen genocid, pa tvrdi da ustaše nisu unaprijed planirali genocidno rješavanje "ciganskoga pitanja", ne zauzimajući pritom jasan vlastiti stav o tom pitanju. Autor iznosi da je ustaški progon srpskoga stanovništva na početku rata radikalizirao i ubrzao progon Roma i Židova u NDH. Tako smatra da su ustaški ideolozi slično percipirali Židove i Rome kao "petu kolonu" Srbima u slabljenju Hrvatske, no ustaškim su vlastima prioritet bili Židovi. Korb se osvrnuo na spašavanje "bijelih Cigana" u NDH, što je povezano s politikom muslimanskih vođa u očuvanju vlastite etničke zajednice. Ustaše su deportirali Rome u logore, posebno Jasenovac, gdje je znatan dio njih mučen i/ili ubijen. Dio Roma nastojao se osloboditi pisanjem peticija ustaškim vlastima, vjerskim preobraćenjem na islam ili rimokatoličanstvo. Dio ih je uspio pobjeći na talijanska područja ili u Srbiju i tako preživjeti. Na kraju teksta Korb kaže da je NDH jedina, uz Rumunjsku, koja je u ratu sudjelovala u masovnom ubijanju Roma. Broj romskih žrtava u NDH procjenjuje se između 16.000 i 40.000. Korbov se rad može smatrati vrijednim prilogom u shvaćanju stradanja Roma u NDH. No ono što je u njemu na određeni način manj-

kavo jest upitnost njegova shvaćanja ustaške države kao samostalnog političkog čimbenika koji iskorištava njemačko-talijanske sukobe. U radu nedostaje i analitičniji autorov osvrt na društveni položaj Roma u Hrvatskoj prije 1941., posebice tumačenje njihova pravnoga i društvenoga položaja, odnosa vlasti i stanovništva prema njima i slično. Na tragu toga upitna je autorova teza da u mnogim selima međuratne Hrvatske nije bilo razlike između romskoga i neromskoga stanovništva. Upravo suprotno, u većini sela Romi su bili svedeni na tek marginalni dio stanovništva, često u sukobu s vlastima, koje su ih zajedno s ostatkom stanovništva percipirale kao varalice, lopove, lijenčine i sl. Nerijetki su bili slučajevi "linčovanja" Roma, paljenja njihovih kuća i nasilnog protjerivanja, kao i prijedlozi neroma o potrebi njihove nasilne kolonizacije i deportacije u određena naselja (logore), pa čak i potrebi sterilizacije. Malobrojni su slučajevi da su se Romi u selima dobro uklopili u život stanovništva, a njih su zvali "domaćim" ("bijelim") Ciganima. Zatim je upitna autorova teza da na nekim područjima ratne prilike nisu promijenile svakodnevicu Roma u usporedbi s onom prije rata te da su Romi "gotovo isključivo" stradali samo unutar ustaških logora. U tom je kontekstu potrebno imati na umu brojne romske žrtve u okolici Karlovca na početku rata.

Vladimir Solonari u poglavlju "Ethnic Cleansing or 'Crime Prevention'? Deportation of Romanian Roma" (Etničko čišćenje ili "prevencija kriminala"? Deportacija rumunjskih Roma, str. 96. – 119.) analizirao je stradanje Roma u Rumunjskoj u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Autor ističe prisutnost duboko ukorijenjenog protuciganskog raspoloženja među neromskim stanovništvom i u dijelu akademske zajednice. Naime, rumunjski eugeničari poput Iuliu Moldovana isticali su Rome kao "balast", "smrtnu prijetnju" za rumunjsko društvo te određenu rasnu i zdravstvenu (kao širitelji tifusa) opasnost. Unutar te zajednice promišljalo se o potrebi deportacije Roma u radne logore, gdje bi obavljali prisilan rad. Zatim je analizirana uloga Iona Antonescua u progonu Roma, koju je potrebno promatrati u širem vanjskopolićkom okviru. Antonescu je naime bio svjestan da Romi nisu, poput Židova, imali zaštitu matične države, nego su bili prepušteni sami sebi. Imajući na umu nacistički model progona Roma, Antonescu ga je započeo primjenjivati kao nacistički saveznik. To je uključivalo deportacije Roma u svibnju 1942. u Transnistriju. Autor kaže da se većina stanovništva nije javno usprotivila deportacijama Roma, a tako je ocijenio i prenaplašenu akciju rumunjske kraljice Elene u spašavanju Roma. Solonari tvrdi da se kraljica založila za spašavanje samo jedne romske obitelji, ranjenog Roma, i da nije imala nikakav utjecaj na sudbinu drugih deportiranih članova obitelji romskih vojnika. Antonescu je nekoliko mjeseci poslije zaustavio deportacije Roma jer je, uvidjevši neminovni poraz nacističkoga saveznika, kalkulirao s boljim odnosima prema Britancima i Amerikancima.

Poglavlje "Nazi Occupation Policies and the Mass Murder of the Roma in Ukraine" (Nacistička okupacijska politika i masovno ubojstvo Roma u Ukrajini, str. 120. – 152.) napisao je Mikhail Tyaglyy (Михаил Тяглый). Autor odmah na početku tvrdi da se progon Roma na tom području temeljio više na njihovu nepovoljnom društvenom položaju nego na nacističkim rasnim kriterijima. Ukrajinsko je područje bilo pod nacističkom okupacijom i politika progona prema Romima razlikovala se ovisno o tome je li se radilo o njemačkoj vojsci (*Wehrmacht*), SS-u ili civilnoj upravi. Nacističke su snage ponajprije strahovale od mogućnosti romske špijunaže u korist sovjetskih partizana, pa su u početku progonom bili obuhvaćeni svi Romi, a tek od 1943. samo nomadski i polukrvni. Nerijetka su bila nacistička surova "čišćenja terena", koja su uključivala pogubljenje Roma i Židova. Dio Roma proganjan je u Transnistriju, a dio muslimanskih Roma na Krimu uspio se spasiti tvrdeći da su Tataři. Autor kaže da je stanovništvo sudjelovalo u nacističkim pogubljenjima i mučenjima Roma, no istodobno je dio njih nastojao spasiti Rome.

Martin Holler autor je članka "The Nazi Persecution of Roma in Northwestern Russia: The Operational Area of the Army Group North, 1941-1944" (Nacistički progon Roma u sjeverozapadnoj Rusiji: Operativno područje Vojne grupe Sjever, 1941. – 1944., str. 153. – 180.), u kojem je istražio stradanje Roma u sjeverozapadnoj Rusiji, koja je bila pod nacističkom okupacijom. Kao i većina drugih autora u ovom djelu, Holler ističe da je pitanje stradanja Roma dosad bilo zanemareno. Na ovom se području izravno provodila njemačka nacistička politika progona Roma, unutar koje se razlikovala politika prema stalno naseljenim od one prema nomadskim Romima. Romi su često ubijani zajedno sa Židovima, a na estonskom su ih području strogo nadzirali i koristili kao radne robove. Autor opisuje slučajeve okrutnog mučenja i ubijanja Roma, poput onog koji se sredinom 1942. dogodio u Novorževu. Tada je nacistička tajna policija najprije mučila, a zatim pogubila 128 Roma pod optužbom da su partizani i špijuni. Zanimljiv je i autorov opis slučaja nacističkoga korištenja Romkinje kao doušnice u otkrivanju drugih Roma. Nacističke su se vlasti i na tom području odnosile prema Romima kao prema asocijalnim osobama i lijenčinama, sumnjičeći ih pritom za špijunažu u korist partizana.

Gilad Margalit osvrnuo se u članku "The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies" (Pravosudni sustav Savezne Republike Njemačke i nacistički progon Cigana, str. 181. – 204.) na pitanje priznavanja stradanja Roma i Sinta za nacističke Njemačke u poslijeratnom njemačkom pravosuđu. Istaknuo je da su na pravosudni proces priznavanja stradanja Roma i Sinta utjecali negativni predratni rasni stereotipi prema Romima, a sve je to bilo povezano i s procesom priznavanja Židova kao nacističkih žrtava. Naime, njemačko je pravosuđe nakon rata odbijalo zahtjeve Roma i Sinta govoreći da oni nisu bili progonjeni zbog politike, rase ili vjere, nego su nacistički progon tumačili kao zakonitu akciju sprečavanja (iskorjenjivanja) romskoga kriminala. Isti su sudovi priznavali Romima i Sintima da su rasno progonjeni tek nakon donošenja Odredbe Heinricha Himmlera krajem siječnja 1943., koja se odnosila na deportaciju svih njemačkih Roma u koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau. Na temelju takvih presuda bili su odbijani i njihovi zahtjevi za obeštećenje. Margalit tvrdi da su u početku židovske organizacije pomagale Romima u pravosudnim procesima, bojeći se da bi odbijanje romskih i sintskih sudskih zahtjeva za priznavanje stradanja i obeštećenje moglo negativno utjecati na njihove zahtjeve. Takva je sudska praksa promijenjena presudom njemačkoga suda iz svibnja 1963. kojom je utvrđeno da su nacisti od 1938. progonili Rome na temelju njihove rase. Autor posebno opisuje slučajeve sudskih procesa iz 1950-ih i 1960-ih nad istaknutim njemačkim eugeničkim stručnjacima Robertom Ritterom i njegovom pomoćnikom Evom Justin. Ritter je vodio Rasno-higijensku i demografsko-biološku istraživačku jedinicu (*Rassenhygienischen und Bevölkerungsbiologischen Forschungsstelle im Reichsgesundheitsamt*) koja je djelovala unutar Zdravstvenoga odjela i u bliskoj suradnji s njemačkom kriminalističkom policijom. Ritter je autor, između ostalog, rasne klasifikacije Roma na temelju koje su nacisti definirali skupine Roma koje će progoniti ili "poštedjeti". Njemački su suci oslobodili optužene, koji su odbijali dovođenje njihova rada u vezu s deportacijama i ubijanjem Roma, a svu odgovornost prenosili na nacistički vrh koji je donosio odluke. Istodobno, romski su svjedoci smatrani nevjerodostojnima, ponajviše zbog i dalje primjetnih predrasuda i stereotipa o Romima.

U članku "Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany's National Narrative" (Razrješavanje žrtvoslovne hijerarhije. Komemoracije Sinta, Roma i Židova u njemačkom nacionalnom narativu, str. 205. – 228.) Nadine Blumer nastojala je analizirati problematiku sjećanja na romske, sintske i židovske žrtve u njemačkom narativu. Proces priznavanja nacističkoga zločina nad rom-

skim i sintskim žrtvama u Njemačkoj bio je dugotrajan i često problematičan. Zahtjevi za službeno priznavanje romskih i sintskih žrtava bili su uključeni u rasprave o točnom tumačenju i u kontekstu pitanja o jedinstvenosti holokausta. Nakon dobivene bitke na sudovima romske i sintske organizacije započele su od 1970-ih s polemikama o priznavanju njihova stradanja u široj njemačkoj javnosti, što je 1982. dovelo do službenoga priznanja njemačkoga kancelara Helmuta Schmidta. Polemika se nakon toga nastavila o jednakopravnom komemorativnom obilježavanju njihova stradanja i stradanja Židova, što je bio predmet rasprava oko otvaranja muzeja holokausta u Berlinu krajem 1980-ih i prijedloga o izgradnji zasebnog spomenika romskim i sintskim žrtvama.

Slavomir Kapralski autor je posljednjega članka, naslovljenog "The Aftermath of the Roma Genocide. From Implicit Memories to Commemoration" (Rezultat romskoga genocida. Od implicitnih sjećanja do komemoracija, str. 229. – 251.), u kojem je nastojao analizirati utjecaj sjećanja Roma na oblikovanje njihova identiteta. Autor se kritički osvrće na tezu o Romima kao narodu bez sjećanja (povijesti) te tvrdi da je do "zaboravljanja" došlo zbog njihova specifičnog progona ("nedokumentiran"), ali i zbog odnosa većinskoga stanovništva prema njima, unutar kojeg su oni bili "ušutkani" u govorenju o svom stradanju. Obrazovanjem i boljim društveno-političkim organiziranjem Roma kod njih se oblikovala politička svijest i svijest o potrebi izgradnje novog "kolektivnog identiteta". Sve je to dovelo do pojačanog zanimanja za problematiku romskoga stradanja, a time i potrebe za njegovim komemorativnim obilježavanjem.

Zbornik *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration* mora se ponajprije promatrati kao dobar pokušaj europskih historiografija u razumijevanju stradanja Roma tijekom Drugoga svjetskog rata. No, kako i sam urednik izdanja ističe, ne radi se o cjelovitom i sveobuhvatnom prikazu te teme nego o svojevrsnom pozivu (poticaju) na daljnja istraživanja. U tom se kontekstu može objasniti nedostatak ovog djela jer nema priloga o položaju Roma u drugim europskim zemljama, poput Poljske, Češke i Slovačke, Italije, Mađarske, Bugarske, Grčke, Albanije i područja bivše Kraljevine Jugoslavije. Također – iako na njihovu području nije došlo do primjene nacističkoga represivno-asimilacijskog modela – da bi se dobila cjelovita slika povijesti Roma u tom razdoblju, potrebna su istraživanja vezana uz skandinavske i neke zapadnoeuropske zemlje (poput Velike Britanije i Irske, Španjolske i Portugala). Eurocentrični okvir promišljanja ove problematike mogao bi se riješiti znanstvenim istraživanjima položaja Roma na drugim kontinentima. Ono što se na kraju može primijetiti jest da je nacistički model istrebljenja Roma uveden od 1930-ih u Njemačkoj i njenim saveznicima, a primjenjivao se različito i ovisno o posebnosti prilika u svakoj zemlji. Istodobno, većina autora tvrdi da je "cigansko pitanje" bilo na određeni način sporedno (ne toliko prioritarno) u tim zemljama, no unatoč tomu imalo je za posljedicu primjenu izrazito okrutnih mjera poput sterilizacije i deportacija u logore, gdje je znatan broj Roma bio mučen, prisiljavan na rad i na kraju okrutno ubijen. Dio Roma "prikupljan" je izvan logora i ondje, uz određenu suradnju domicilnoga stanovništva, okrutno ubijen, kakvi su bili slučajevi na okupiranim sovjetskim područjima. Možda se ono što se dogodilo Romima nakon Drugoga svjetskog rata može usporediti s represivnom politikom tijekom rata. Romsko traženje da im se na sudu prizna da su i oni nacističke žrtve i na temelju toga "zaslužni" da im se isplati odgovarajuća odšteta na njemačkim se sudovima odbijalo sve do 1960-ih, a službeno priznanje njihova statusa nacističke žrtve došlo je tek 20 godina poslije. Znatna razina predrasuda i stereotipne percepcije Roma, kao i sudska objašnjenja da Romi ne mogu biti žrtve jer su se nacisti prema njima odnosili samo kao prema kriminalcima

te ih nisu progonili zbog rase, vjere ili politike, dodatno su umanjili dostojanstvo romskih žrtava. I tu se dolazi do osobne motivacije i odgovornosti svakog istraživača ove tematike, a ona je da se nikada iz istraživačkog konteksta ne izgubi "žrtva". Ovo je djelo korak u tom smjeru i, nadam se, poticaj za širu znanstvenu međunarodnu suradnju radi sveobuhvatnog djela. Sedamdesetak je godina previše čekati...

DANIJEL VOJAK

Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944.: искуство једног Београђанина, прир. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, Институт за новију историју Србије, Београд, 2011., 894 str.

Knjiga je dnevnik Dragutina J. Rankovića u kojem je svakodnevno bilježio život u Beogradu tijekom Drugoga svjetskog rata. Za tisak je priređena u originalu, bez značajnijih intervencija izdavača. Priređivači su knjizi dodali "Predgovor" (str. 7. – 14.) te značajan prilog "Svakodnevni život u okupiranom gradu 1941.-1944." (str. 15. – 64.). Historiografija je tijekom komunizma svjesno mitologizirala ratne uloge, pa su u toj podjeli mirni, pasivni građani koji su rat proveli "kod kuće" postali kukavice i negativci. Za njih nije bilo mjesta u povijesnom pamćenju, oni nisu bili predmet značajnijih istraživanja i analiza. Na srpskom primjeru to je značilo izuzeti većinu stanovništva, jer se većina aktivno nije opredjeljivala ni za jednu stranu. Građani su nekad bili ravnodušni, nekad skloni suradnji, no većina je cijelo vrijeme gledala kako preživjeti. Malotko je bio spreman boriti se, izgubiti život; ljudi su tiho psovali, ali njemačka se vlast nije dovodila u pitanje. Bilo je situacija, zbog nedostatka drva, kad pekari po dva tjedna nisu pekli kruh. Posljedično, glavni su problemi Beograda bili što jesti i kako se ugrijati. Krajem 1943. umirovljeni je činovnik trebao dati 26 mirovina za – jedan novi kaput. Bilo je teško pušačima, još teže ženama. Koliko je mogao, grad je nastavio živjeti normalno, tako da je nekog intelektualnog i duhovnog života ipak bilo.

Dnevnik pod naslovom "Iskustvo jednog Beograđanina. Beleške Dragutina J. Rankovića" (str. 65. – 876.) zauzima gotovo cijelu knjigu. Ranković je bio tipičan predstavnik Srbije, beogradske čaršije, o kojoj se u našoj historiografiji ponajmanje zna, građanski intelektualac, s pozicije onih što su čekali Kralja, podržavali Jugoslovensku vojsku u otadžbini i do posljednjega se dana grozili i Tita, partizana i komunizma. Stari je pisar, zna kako pisati jezgrovito, stilski lijepo, zanimljivo, da prenese običan život i zabilježi ono što novine ne smiju ili ne žele. Bio je blizak prijatelj i suradnik Ljube Davidovića, dugogodišnjega predsjednika Demokratske stranke. Dnevnik je vodio nepune tri godine, od rujna 1941. do kolovoza 1944. godine. Veoma je pedantan, ne propušta spomenuti kakvo je vrijeme, čega ima na tržnicama, kako se narod snalazi i navikava. Nedostaje masti, brašna, ulja, šećera se dobije veoma malo, a cigareta slabo ili nikako, poput lijeka, jedna na dva sata, meso iznimno rijetko. Grah i krumpir drugi su red potreba. Direkcija za snabdevanje stanovništva grada Beograda, tzv. DIRIS, osnovana u kolovozu 1941., trebala je građanima osigurati osnovno, no to je išlo teško i jedva. Prehrana grada je slaba, a DIRIS-ova službeno određena maksimalna cijena, kako svjedoče brojni izneseni primjeri, i do deset puta manja od stvarne. Ne osuđuje sitni šverc i crnu burzu – bez njih bi Beograd još više gladovao. Najteže je s ogrjevom, narod se muči, grije kuhinju, i to slabo i samo par sati dnevno. Seljaci ne očekuju novac, kojemu vrijednost svakodnevno pada, nego odjeću, stare bluze i nove šesire, pokoju posudu